

SPINOZA EN DE OPENBAARHEID

(uitgesproken versie)

Dames en Heren,

Ik spreek u hier toe als voorzitter van de Stichting Spinoza Centrum Amsterdam. Deze stichting is, om het Spinoziaans te zeggen, een afgeleide modaliteit van *My Name is Spinoza*, waarvan de samenstellende delen worden gevormd door De Amsterdamse Spinoza Kring en de Stichting Kunst in de Openbare Ruimte (SKOR). Dezen hebben het evenement bedacht en er het geld voor bijeen gebracht. De Stichting voert uit. De Stichting heeft echter ook een eigen modus, en dat is dat er ooit eens een Spinoza Studie Centrum in Amsterdam komt. Daarom heet de stichting ook zo. Daarover aan het eind meer

Het feit dat een kring gericht op de innerlijke reflectie naar de betekenis van Spinoza een verbintenis aangaat met een Stichting die zich de verwezenlijking van zichtbare geestelijke goederen in de openbare ruimte ten doel stelt, is te opmerkelijk om er aan voorbij te gaan. Ik wil het daarom met u hebben over hoe Spinoza zich verhoudt tot de openbare fysieke en sociaal-politieke ruimte, het thema van *My Name is Spinoza*.

Spinoza heeft na zijn uitsluiting door de Joodse Gemeenschap in Amsterdam, in stilte in Rijnsburg, in Voorburg en, tenslotte, aan de Paviljoensgracht in Den Haag aan zijn oeuvre gewerkt. Hij vreesde de openbaarheid. In april 1662 schreef hij vanuit Rijnsburg naar Londen aan zijn vriend Henry Oldenburg, de secretaris van de Royal Society. Zoals in veel van hun brieven ging het over wetenschappelijke experimenten waarvoor Spinoza grote belangstelling had. Aan het eind van deze brief schrijft hij echter:

Wat echter uw nieuwe vraag betreft, namelijk hoe het begin der dingen is geweest, en hoe hun samenhang is met de eerste oorzaak; hierover, alsmede over de verbetering van het verstand heb ik een heel boekje samengesteld; met het schrijven en corrigeren ervan ben ik nog bezig. Maar soms laat ik het werk rusten, omdat ik nog helemaal

geen vast plan heb betreffende de uitgave ervan. Ik ben namelijk beducht dat de theologen van onze dagen er aanstoot aan zullen nemen en tegen mij, die een grote afschuw heb van getwist, met hun gewone haatdragendheid te keer zullen gaan. Ik zal uw advies in deze zaak afwachten. En om u te doen weten wat er in dit werk van mij staat dat de predikanten enigszins aanstoot zou kunnen geven, deel ik u mee dat vele attributen die zij – en allen voorzover ik weet – aan God toekennen, door mij als geschapen worden beschouwd. Van anderen daarentegen, die zij uit vooroordeel als geschapen beschouwen, beweer ik dat het attributen van God zijn, die door hen slecht zijn begrepen. En verder dat ik God niet op die wijze onderscheid van de natuur als allen van wie ik kennis heb, gedaan hebben.

Het boekje waar hij het over heeft is het *Tractatus de intellectus emendatione: Vertoog over de Verbetering van het Verstand*, een van de voorlopers van de Ethica en evenals de Ethica pas in de Nagelaten Geschriften uitgegeven. Zijn opvattingen over een God die samenvalt met de noodzakelijke natuurwetten van het Heelal met een oneindig aantal attributen waarvan wij slechts het denken en de stoffelijke werkelijkheid kennen, was toch al bekend en gevreesd. Tijdens zijn Voorburgse verblijf begon hem de reputatie dat hij een gevaarlijke atheïst was, te achtervolgen. Dit zat hem zozeer dwars dat hij het werk aan de Ethica opschortte en zich aan het *Tractatus Theologico-Politicus* (TTP) zette. Weer aan Henry Oldenburg bericht hij in oktober 1665 zijn beweegredenen voor het schrijven van dit boek:

1^e De vooroordelen van de theologen; ik besef namelijk dat vooral deze vooroordelen voor de mensen een belemmering zijn zich op filosofie toe te leggen. Daarom doe ik mijn best ze aan het daglicht te brengen en uit te bannen uit de geest van de meer verstandige mensen.

2^e De mening die het gewone volk over mij koestert, dat niet ophoudt mij van atheïsme te beschuldigen; ik voel mij gedrongen ook die gedachte af te wenden zoveel als mogelijk is.

3^e De vrijheid om te filosoferen en te zeggen wat we denken; voor deze vrijheid die hier vanwege het al te grote gezag en de brutaliteit van de predikanten op alle mogelijke manieren wordt onderdrukt, wens ik met alle middelen op te komen.

Het Tractatus liet hij in 1670 uit zelfbescherming onder het pseudoniem Heinrich Künrath in Amsterdam uitgeven. Amsterdam wordt in het slothoofdstuk van dit boek geprezen als de stad van vrijheid en tolerantie. Men heeft zich wel afgevraagd waarom Spinoza dat deed. In Amsterdam was immers op 29 juli 1669 de gereformeerde predikant Adriaan Koerbagh tot tien jaar gevangenisstraf veroordeeld voor zijn *Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd* en *Een Ligt schijnende in duistere plaatsen*, waarin hij de officiële godsdiensten van zijn tijd ongenadig op de hak nam. In oktober van het jaar van zijn veroordeling, dus vlak voor het verschijnen van het TTP, was hij in het Amsterdamse Rasphuis overleden. Sommigen menen daarom dat de passage over tolerant Amsterdam gezien moet worden als Spinoza's superieure ironie.

Waarschijnlijker is echter dat hij het schreef om het Amsterdamse gezag gunstig voor hem te stemmen. In die opzet is hij zeker geslaagd, want de stad heeft in 2008 zelfs een standbeeld voor hem opgericht. Spinoza wist dat hem, ondanks het feit dat het pseudoniem hem weinig bescherming bood, niet hetzelfde lot als Koerbagh zou treffen, omdat de TTP in het Latijn was verschenen. Met succes wist hij daarom een jaar later de verschijning van een Nederlandse vertaling tegen te houden. Het boek dat de interpretatie van de bijbel terugbracht tot met veel fantasie vertelde natuurlijke verschijnselen en dat veel uiterlijke religieuze ceremoniën als bijgeloof veroordeelde, werd spoedig de prooi van aanvallen van alle mogelijke gelovigen. Het werd gezien als een gevaarlijk vehikel voor atheïsme en opruiende gedachten. De Generale Synode van de gereformeerde kerk in Amsterdam veroordeelde het boek in juni 1670. Vele synoden in het land volgden. Vele wereldlijke autoriteiten (ook die van Amsterdam) lieten het boek in beslag nemen. Het Hof van Holland sanctioneerde die maatregelen in april 1671: het boek was schandelijk en goddeloos. Al deze gelovigen deden precies waarvoor Spinoza in het slot van het TTP had gewaarschuwd: *'dat veeleer zij de scheurmakers zijn die de geschriften van anderen veroordelen en het drieste gepeupel op oproerige wijze opstoken tegen de schrijvers zelf, die meestal slechts voor*

geleerden schrijven en alleen de rede te hulp roepen.' Voor Spinoza was het verbod een reden de in 1675 voltooide Ethica niet uit te geven. Dat had hij goed ingeschat. De Ethica werd na zijn dood tezamen met de andere Posthume Geschriften door een Plakkaat van de Staten van Holland in 1678 verboden.

Slechts eenmaal liet Spinoza zijn behoedzaamheid tegenover de openbaarheid varen. Hij vertelde aan Leibniz dat hij op de avond van de 20^e augustus 1672, de dag dat Johan en Cornelis de Wit op de Vijverberg op nog geen kilometer van zijn woning aan de Paviljoensgracht op een gruwelijke wijze door een menigte waren gelynacht, een spandoek op de plaats van de moord had willen ophangen met de tekst *ultimi barbarorum* (de allergrootste barbaren). Zijn huisbaas die inzag dat dat zijn huurder en hemzelf de kop zou kosten, sloot Spinoza in diens woning op.

En thans treedt Spinoza zonder belemmering in de openbaarheid van de voormalige Republiek, zij het dat de focus meer is gericht op de verhouding tussen lichaam en geest die de Ethica aan de orde stelt, en er, tot mijn spijt, minder aandacht is voor het TTP, een boek dat bij uitstek over de openbaarheid gaat. Een spandoek *Ultimi Barbarorum* heb ik nog niet zien hangen, maar misschien komt dat nog; de gelegenheden om een dergelijk spandoek op te hangen liggen in onze tijd immers voor het oprapen. De projecten van Mediamatic en Thomas Hirschorn die deze week starten sluiten nog het meest aan bij de gedachtevrijheid (de *libertas philosophendi*) die hoofdstuk 20 van de TTP in relatie tot de overheid aan de orde stelt. Spinoza's redenering was simpelweg deze: de mensen streven in de natuurstaat met recht hun eigen belang na; dat maakt een samenleving onmogelijk; zij nemen daarom het rationele besluit gezamenlijk een gezag boven zich te stellen dat wetten maakt die hun handelen beperken; dat moet noodzakelijkerwijs een democratische overheid zijn, want ander gezag dan de rede zelf kan de rede niet aanvaarden; die overheid kan de gedachtevrijheid echter niet beperken, omdat de vrijheid van denken uit de geest voortvloeit. En hij gaf daarvoor een argument dat we een paar eeuwen later in *On Liberty* van John Stuart Mill weer tegenkomen:

Voeg daar nog bij dat wetten [die gedachten veroordelen] volstrekt zonder nuttig effect blijven. Want zij die geloven dat de door deze wetten veroordeelde meningen

verstandig zijn, zullen die wetten niet kunnen gehoorzamen; degenen die daarentegen dezelfde meningen als onjuist verwerpen, verwelkomen de wetten die ze veroordelen als privileges en verheffen zich er zo op, dat de magistraat ze naderhand niet meer kan afschaffen.

Laten wij ons er voor hoeden dat *My Name is Spinoza* een ongevaarlijk artistiek spel in de openbare ruimte wordt. Spinoza's gedachten zijn immers voor velen in deze wereld nog steeds gevaarlijk of niet goed begrepen of beide. Laat ik nog even de drie redenen die Spinoza aan zijn vriend Oldenburg gaf om de TTP te schrijven, met u doornemen:

1^e De veroordelen van de theologen. Niet zo lang geleden werd in Nederland een spreuk 'God bestaat misschien niet' uit de openbare ruimte verwijderd. Ik kan er zo honderd in het werk van Spinoza vinden die hetzelfde lot beschoren zouden zijn.

2^e De beschuldiging van atheïsme. Spinoza, die de mens *in* de natuur plaatst zou in deze tijd ongetwijfeld de evolutietheorie voor juist houden, zonder dat het afbreuk zou doen aan zijn visie op de enige goddelijke substantie. Passages in zijn geschriften laten zich moeiteloos in die richting transponeren. Dat kun je beter niet doen in een uitzending van de EO.

3^e De vrijheid van denken en spreken. Er is in Nederland een partij die zich de Partij van de Vrijheid noemt, die vindt dat je de Koran moet verbieden, en daarmee een groot deel van het electoraat naar zich toetrekt. Geen vrijheid van denken dus. Vrijheid van spreken was voor Spinoza onverbreekelijk verbonden met vrijheid van denken. Deze band hebben we in Nederland helaas doorgesneden. Vrijheid van redeloos spreken, dat is tegenwoordig de boodschap die we uitdragen.

Ik had U nog beloofd iets te zeggen over dat studiecentrum. Een standbeeld van Spinoza is een halve openbare Spinoza. Zijn gedachten moeten openbaar zijn om hem helemaal openbaar te maken. De in Nederland werkende kunstenaar Joseph Semah heeft de openbare voorlezing uit het werk van Spinoza al langer tot een terugkerend onderdeel gemaakt van zijn individuele performances. Het project van Job Koelewijn in *My Name is Spinoza*, dat een wereldwijde openbare lezing van de Ethica door het in

publieksruimten verzamelde publiek behelst, is een symbool van publieksparticipatie in een dergelijk project. Een studiecentrum in Amsterdam zou de permanente openbaarheid van deze gedachten voor iedereen verzekeren. Dat is ook een Amsterdams belang, opdat *'in deze voortreffelijke stad alle mogelijke mensen van iedere natie en geloofsinrichting met de grootste eendracht [blijven] samenleven.'* Zo zei Spinoza het in de passage die hem in Amsterdam een standbeeld heeft bezorgd.

Egbert Dommering, Amsterdam 8 mei 2009